

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Halászó helyek és eszközök megnevezései a korai ómagyar korban

Témavezető:

dr. Tóth Valéria
egyetemi docens

Készítette:

Mándi László
III. évf. Magyar BA

Debrecen
2013

NYILATKOZAT

Alulírott MÁNDI LÁSZLÓ.....,

a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója ezennel büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom és aláírással igazolom, hogy

HALÁSZÓ HELYEK ÉS ESZKÖZÖK MEGNEVEZÉSEI
A KORAI ÓMAGYAR KORBAN.....

című diplomamunkám saját, önálló munkám; az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően készült.

Tudomásul veszem, hogy diplomamunka esetén plágiumnak számít:

- szó szerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más szerző publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése.

Alulírott kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem. Tudomásul veszem, hogy plágium esetén diplomamunkám visszautasításra kerül.

Továbbá felelősségem tudatában nyilatkozom arról, és aláírással igazolom, hogy a Debreceni Egyetem Elektronikus archívumába (DEA) a <http://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/85081> címre feltöltött diplomamunkám mindenben megegyezik a benyújtott papíralapú és/vagy CD formátumú dolgozattal.

Debrecen, 2013. év ÁPRILIS..... hó 08. nap

Mándi László.....
aláírás

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	3
2. Tanya	5
3. Szégye.....	13
4. Vejsze	25
5. Varsa.....	31
6. Összegzés	34
7. Felhasznált irodalom	35

BEVEZETÉS

1. A magyarság korai történetében a halászatnak kiemelkedő szerepe volt. Már a honfoglalás előtt, az Urál vidéki őshazában, a finnugor törzsekkel való együttélés korában a magyar törzsek egyik kiemelkedő tevékenységét képezte, mivel a földrajzi adottságok a vadászat mellett a halászatnak kedveztek leginkább. Az Uráli őshaza ugyanis az erdőségek mellett folyókban és tavakban bővelkedő vidék volt. Őseink már a finnugor együttélés korában ismerhettek és használhattak különféle halászeszközöket. Ilyen lehetett a gyalom, a vejsze és a varsa kezdetlegesebb formái, valamint különféle hálók és szigonyok (KMTL. *halászat*). Idővel a magyar törzsek délebbre húzódtak, de halászó életmódjukat a sztyeppéken történő vándorlás során sem hagyták el, sőt később a Kárpát-medencében való megtelepedés, a honfoglalás után is még évszázadokig megtartották. A Kárpát-medencében található folyók, tavak, lápok, mocsarak ugyanis az Őshazához hasonlóan szintén kiválóan biztosították a halászat lehetőségét. Jellemző halfajtáink voltak például a viza, a tok, a sőreg, a csuka és a kecsge. Kezdetben szabadvízi halászat működött, majd nagyon hamar megindult a mesterséges halastavak létrehozása is. Ez főként a szerzetesrendek és a királyi uradalmak megjelenéséhez köthető. A halastavak már a 11. századtól kezdve egyre több esetben szolgáltak királyi adomány tárgyául, s egyre több halász állt királyi vagy egyházi szolgálatban (KMTL. *halászat*). Elterjedt a vizeknek a halászattal kapcsolatos felosztása, az ilyen halászó helyeket az oklevelek a 11. századtól *tanya* néven nevezik meg. A tanyák létrehozásával kialakult a halászatnak két jellemző fajtája, ami a honfoglalás utáni évszázadokban meghatározta a magyarság életét. Az egyik volt a mozgóhalászat, ami hálóval történt és a tanyákhoz kötődött, ezért tanyahalászatnak is nevezik. A másik halászati módot pedig az állóhalászat jelentette, ami a vízbe épített rekesztő szerszámok segítségével történt, ezért rekesztő halászatnak, vagy röviden rekesztésnek is hívják. A rekesztésnek voltak speciális eszközei, amik nagyobb részben hasonló elven, a halak elterelésével és becsapásával működtek, de felépítésükben és alakjukban általában különböztek egymástól. Ilyen eszközök voltak a szégye, a vejsze és a varsa. A halastavak mellett a szégye és a vejsze mint halászszerszámok is gyakran képezték királyi vagy főúri adomány tárgyát (vö. HOFFMANN 2010: 89–90). A 14. századtól a nagybirtokos halászat egyre inkább előtérbe került a parasztok halászatával szemben, felélénkült a halkereskedelem, de a halászat továbbra is fontos szerepet játszott a

magyarság életében, a nagybirtokos halászat nem tudta teljesen kiszorítani a kisbirtokos és a paraszti halászatot.

2. Körülbelül a honfoglalástól nagyjából a Mohácsi vereséig terjedő időszakot a magyar nyelvtörténetben ómagyar kornak szokás nevezni. Ezen korszak történelmi, nyelvi és kulturális jellemzői leginkább okleveleink segítségével vizsgálhatók. Az ómagyar kor évszázadainak meghatározó tevékenysége volt a halászat, amit a kor oklevelei jól mutatnak. Mind a *tanya*, mind a *szégye*, mind a *vejsze*, mind pedig a *varsa* szavunk gyakran szerepel az ómagyar kori oklevelekben. A *tanya*, *szégye* és *vejsze* lexémáknak helyjelölő jelentése, azaz földrajzi köznévi szerepe is kialakult a 'halászó eszköz' jelentésük mellé, amire a korszak okleveleiben szintén találunk példákat. Mivel a magyar törzsek már az őshazában is halásztak, s az itt élő szláv törzsek is nagyjából ugyanazon halászati módokat és eszközöket ismerték és használták, az egyes halászszerszámok esetében az eredet kérdése nehezen dönthető el. Dolgozatomban a *tanya*, a *szégye* és a *vejsze* szavaink halászó hely értelemben használt jelentéséről, eredetéről és helynévi előfordulásáról szólok, a 'halászó hely' jelentésben nem használt *varsa* problematikájára is kitérve, de emellett foglalkozom maguknak az eszközöknek a felépítésével és működésével is.

TANYA

1. A *tanya* szónak a TESz. meghatározása szerint 9 jelentése van (TESz. *tanya*). A mai köznyelvben leginkább ismert és használatos az 5. jelentés 'a határban lévő kisebb gazdasági település', vagyis más néven a 'földművelési tanya'. Ez a jelentés azonban jelentésváltozás révén alakult ki, egy olyan korábbi alapjelentésből, amire mindegyik jelentés visszavezethető. Ez az alapjelentés pedig a 'halászat' vagy 'halászó hely'. A *tanya* kifejezést az ómagyar korban a halászat műveletének, majd a halászó helyeknek a megnevezésére használták. Vizsgálódásom tárgya a *tanyá*-nak a 'halászó hely' jelentése, így munkám során ezt fogom részletesen bemutatni, a többi jelentésre legfeljebb érintőlegesen utalok.

A *tanya* elsődleges jelentése tehát a 'halászó hely'. A TESz. is ezt a jelentést tünteti fel elsődlegesként (TESz. *tanya*). Halászó helyeket már ómagyar kori latin nyelvű okleveleinkben is gyakran találunk. A halászó helyek latin nyelvű megjelölése ezen ómagyar kori oklevelekben *locus piscaturae*. Példaként említhetjük az első eredetiben ránk maradt oklevelünket, a Tihanyi apátság alapítólevelét, melyben már szerepelnek halastavak és halászó helyek. A halastavak *piscina*-ként, a halászó helyek pedig *locus piscaturae*-ként vannak jelölve. A halastavak az ómagyar korban királyi adomány tárgyát képezték, amit a Tihanyi alapítólevelben feltüntetett két halastó, az *opoudi* és a *lopdí* is jól szemléltetnek (HOFFMANN 2010: 165–167). Az ilyen halászó helyek magyar nyelvű megnevezése volt a korban a *tanya*. Az OklSz. a tanyát, mint halászó helyet 1095-ben említi először, *Tana* formában (OklSz. 957). A *tanya* halászó helyként említett meghatározását HERMAN OTTÓ a következőképpen adja meg: „a víznek a húzó hálóval egy vetésre meghalászható része” (HERMAN 1887: 831). Az ómagyar korban a halban gazdag vizeket (folyók, tavak) *tanyá*-kra osztották fel. Minden rész külön nevet viselt, ami egyben a víznek gazdasági és birtokjogi felosztásával volt egyenlő, mivel a tanyákon halászók halászati joggal rendelkeztek. Olyan volt lényegében ez a felosztás, mint a földbirtokoknak a dűlőkre való felosztása (HERMAN 1887: 74–77, 831).

A vizek tanyákra való felosztásával történő halászó helyek kialakítását néprajzi kutatások és érvek is alátámasztják. Már a középkorban különbséget lehetett tenni a hálóval történő mozgóhalászat és a rekesztő, más néven állóhalászat között. A mozgóhalászat hálóval történt, és általában a tanyákhoz kapcsolódott. HERMAN ennek kapcsán a mozgóhalászatot tanyahalászatnak is nevezi (HERMAN 1887: 87). A kor halászatában fontos szerepük volt a

folyami kiszakadásoknak, örvényeknek és gázlóknak, valamint a szigeteknek. A folyami szigetek különösen nagy jelentőséggel bírtak például a vizahalászatban (BELÉNYESSI 1953: 151). BELÉNYESSI MÁRTA a 14. századi halászatról készített tanulmányában kifejti, hogy a nagy folyami halászó helyek szinte mindegyike szigetekhez kapcsolódik, *tanya* elnevezésüket pedig valószínűleg a hálós halászat után kaphatták. A tanyákon tehát főként hálóval halászhattak és jelentős részük szigetek közelében lehetett. S mivel a tanyákat pontosan körülhatárolták, a folyóknak egy szakaszán akár több tanya is lehetett (BELÉNYESSI: 1953: 150–151). A halászati jog következtében a halász gyakran letelepedett a tanyán, és családjával együtt kunyhót, házat épített. A tanyák pedig ennek révén állandó halászhelyekké váltak. A halász mindig itt halászott és itt is lakott. Ennek folytán idővel bekövetkezett, hogy a *tanya* lexéma már nemcsak magát a halászatot és a vízben kijelölt halászhelyet jelentette, hanem a hozzákapcsolódó partszakaszt, épületeket s később esetleg már a birtokokat is. Ezt a mozzanatot BELÉNYESSI MÁRTA és ASBÓTH OSZKÁR (1911: 11) is jelentősnek tartják. BELÉNYESSI szerint a 14. századtól a nagybirtokos halászat háttérbe szorította a parasztok halászatát, s hálóval csak az uraknak volt pénzük és lehetőségük halászni (BELÉNYESSI: 1953: 163–164).

2. A halásznak a tanyán való letelepedése felvetett egy jelentős problémát a 20. századi kutatók körében, ami számos vita tárgyát képezte, és amit a szakirodalom is jól tükröz. Ezen probléma vezet el minket oda, hogy a *tanya* jelentéseit kicsit részletesebben megvizsgáljuk. A halász letelepedésével ugyanis kialakult a *tanyának* a 'halászó hely' mellett egy másodlagos, 'tartózkodó hely' féle jelentése, ami a TESz-ben is megtalálható (TESz. *tanya*) és a NySz. is feltünteti (NySz. *tanya*). Valószínűleg a mai 'földművelési tanya' is ebből alakulhatott ki további jelentésfejlődéssel. A 'tartózkodó hely' megemlítése azért fontos nekünk, mert a 20. század első felében még többen úgy gondolták, hogy ez a tanyajelentés nem a halász letelepedése révén fejlődött ki, sőt nincs is kapcsolatban a 'halászó hely' jelentésű *tanya* lexemával. HERMAN OTTÓ és MIKLOSICH FERENC (1882: 513) a 'halászó hely' jelentést tartották a *tanya* elsődleges jelentésének, de úgy vélték, hogy a 'tartózkodó hely' egy olyan másodlagos jelentés, ami nem a 'halászó hely' jelentésből ered, hanem teljesen máshonnan, egy szláv *stanije* vagy *stanje* 'állás' szóból származik (HERMAN 1887: 79).

Azt, hogy az említett 'tartózkodó hely' egyszerű jelentésátvitelrel fejlődött a 'halászó hely' jelentésből PÁPAY JÓZSEF és ASBÓTH OSZKÁR mutatták ki először. ASBÓTH szerint a *tanya*-t eredeti, ómagyar kori jelentésében csakis halászati kifejezésként használták. A halász a

hálókivetés helyétől nem messze letelepedett és kunyhót épített, ezáltal a halászó hely a halász tartózkodó helyévé is válhatott (ASBÓTH 1911: 11). A 'tartózkodó hely' tehát lényegében az olyan állandó 'halászó hely' lehetett, ahová a halász nemcsak halászni járt, hanem ott is lakott, tartózkodott. A *tanya* elsődleges funkciója az ómagyar korban mindenképpen a halászat maradt, s az oklevelekben is mint 'halászó hely' szerepel.

A *tanya* 'halászó hely' féle jelentésének elsődlegességével, s azzal, hogy minden további jelentés ebből fejlődött ki, később KNIEZSA ISTVÁN is egyetértett (KNIEZSA 1955: 517). LÁZI ILONA (1965: 219) pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a HERMAN OTTÓNÁL szereplő *halász kunyhó* és *hasító tanya* („állandóbb tanya kunyhóval, terítő karózáttal, ahol a halat hasítják, sózzák és szárítják”) jó példák lehetnek a *tanyá*-nak a halász letelepedése által bekövetkezett jelentésfejlődésére (HERMAN 1887: 795). A *tanyá*-nak minden jelentése a 'halászó hely' eredeti jelentésre vezethető vissza.

Azt pedig, hogy a *tanya* semmilyen formában és jelentésben nem származhat a *stanije/stanje* 'állás' kifejezésből, azt az egyes hangmegfelelések is jól tükrözik. PÁPAY kimutatta, hogy azoknak a jövevényszavaknak az esetében, amelyek a szlávban *st*-vel kezdődnek, a magyarba átkerülve magánhangzós szókezdet figyelhető meg, és sohasem kezdődnek *t*-vel. Ilyen jövevényszavak például a *stena* > *esztena*, *stog* > *asztag*, *stol* > *asztal* (PÁPAY 1913: 441), ahol tehát a szókezdő *sz* mássalhangzó torlódás előtéthanggal oldódott fel, nem pedig az *sz* elmaradásával. ASBÓTH ehhez azt is hozzátette, hogy a *tanya* szóban is szereplő magyar *a* nem a *stanije/stanje* kifejezésekben látható szláv *a*-ból magyarázható, hanem valószínűleg szláv *o*-ból származik (ASBÓTH 1911: 11). A *stanije* formából való eredeztetés LÁZI szerint sem fogadható el (LÁZI 1965: 219).

3. A jelentések tanulmányozása után érdemes megvizsgálunk tehát, honnan is eredhet egyáltalán a *tanya* szavunk. Az eddigiek során egy szláv *stanije/stanje* kifejezés merült fel, mint amire a *tanyá*-t, pontosabban a *tanya* másodlagos jelentését vissza lehetne vezetni. Azt viszont már megállapítottuk, hogy a *tanya* egyes jelentéseit nem lehet szétválasztani, egy közös alapjelentésre, mégpedig a minket itt főleg érdeklő 'halászó hely' jelentésre lehet őket visszavezetni. Olyan szót kell tehát keresnünk átadó alakként is, ami kapcsolatba hozható a *tanya* magyar nyelvbeli elsődleges 'halászó hely' jelentésével. A *tanya* eredetével kapcsolatban többféle elképzelés is napvilágot látott. Ennek oka többek között abban keresendő, hogy a *tanya* szónak a szomszédos szláv nyelvek többségében megvannak a megfelelői. Ebből pedig könnyen adódik, hogy a *tanyá*-t valamely közeli, bizonyára a

magyarral szomszédos szláv nyelvből tudtuk a legegyszerűbben átvenni. A probléma megfejtésének szempontjából azonban ez nem biztos, hogy ilyen egyértelmű. Az *tanya* eredetét illetően az egyes kutatók nézetei között ugyanis jelentős eltérések mutatkoznak. A *tanya* származását tekintve felmerült a szlovák, cseh és orosz eredeztetés. Mielőtt ezeket bemutatnám, előzetesen az egy ízben fölvetett igen sajátos ötlet, a székely származás lehetőségére utalok.

PÁPAI PÁRIZ FERENC szótára, melyre MELICH JÁNOS (1907: 117) hívta fel a figyelmet, elkülönítette a tanyának a *tanya* és a *tonya* alakváltozatát. PÁPAI a *tonya* alakot székely tájszónak tartotta. Azon elmélet híve volt, hogy a székelyek a mai magyaroknál régebbi lakosai voltak országunknak, s az ő magyar nyelvük, a székely nyelvjárás valami archaikus nyelv, s a székelyek használhatták nálunk először a *tanya* lexémát *tonya* alakban (MELICH: 1907: 117–119). A *tonya* alakváltozatot a MTSz. is székely tájszóként tünteti fel (MTSz. *tanya*). Az, hogy ez a lexéma tájszóként élhetett a székely nyelvjárásban, természetesen lehetséges, de ez az elképzelés továbbra is nyitva hagyja a szó eredetének kérdését. Erre a szláv származtatások körében találhatunk választ.

MELICH JÁNOS (1926: 111) és MIKOS JÓZSEF (1935: 295) a *tanyá*-t a szlovákból származtatták, de MIKOS nem tartotta lehetetlennek a cseh eredetet sem. Feltevésüket főként arra alapozták, hogy a szlovákokkal és a csehekkel (pontosabban az előzményként szolgáló szláv nyelvjárásokkal) az ómagyar korban is közvetlen érintkezésben lehettünk. Kimutatták, hogy a tanyának van megfelelője a szlovák és cseh nyelvben is: szlovák *tona*; ócseh *tóne*.

HERMAN egészen különös eredetet tulajdonított a *tanya* szónak. Mint már korábban utaltam rá, szétválasztotta és eltérően eredeztette a kétféle jelentést. A *tanya* 'halászó hely' féle jelentését egy óorosz *tonja* szóból vélte eredeztethetőnek, ami mindenképpen figyelmet érdemel. Ennek a *tonja* kifejezésnek HERMAN szerint a 'halhúzás helye' lehetett a jelentése (HERMAN 1887: 79). MELICH (1926: 111) és MIKOS (1935: 295) azért nem tartották elfogadhatónak ezt az elméletet, mert a magyarság a mai lakóhelyén nem érintkezhetett az oroszokkal, így nehézkes lett volna orosz jövevényszavakat kölcsönöznünk. A probléma felvetése jogos lehet, de ebben a kérdésben is óvatosságnak kell lennünk. A kérdés komolyabb vizsgálatot igényel, mint ahogy MIKOS és MELICH gondolták.

KNEZSA ISTVÁN figyelmét felkeltette ez a probléma, s kutatásokat végzett a *tanya* orosz eredetének kérdésében. Ő is megvizsgálta a *tanya* egyes szláv nyelvekben való előfordulását, meglétét, viszont ezek jelentésfejlődését is megnézte az adott nyelvekben. Megállapította,

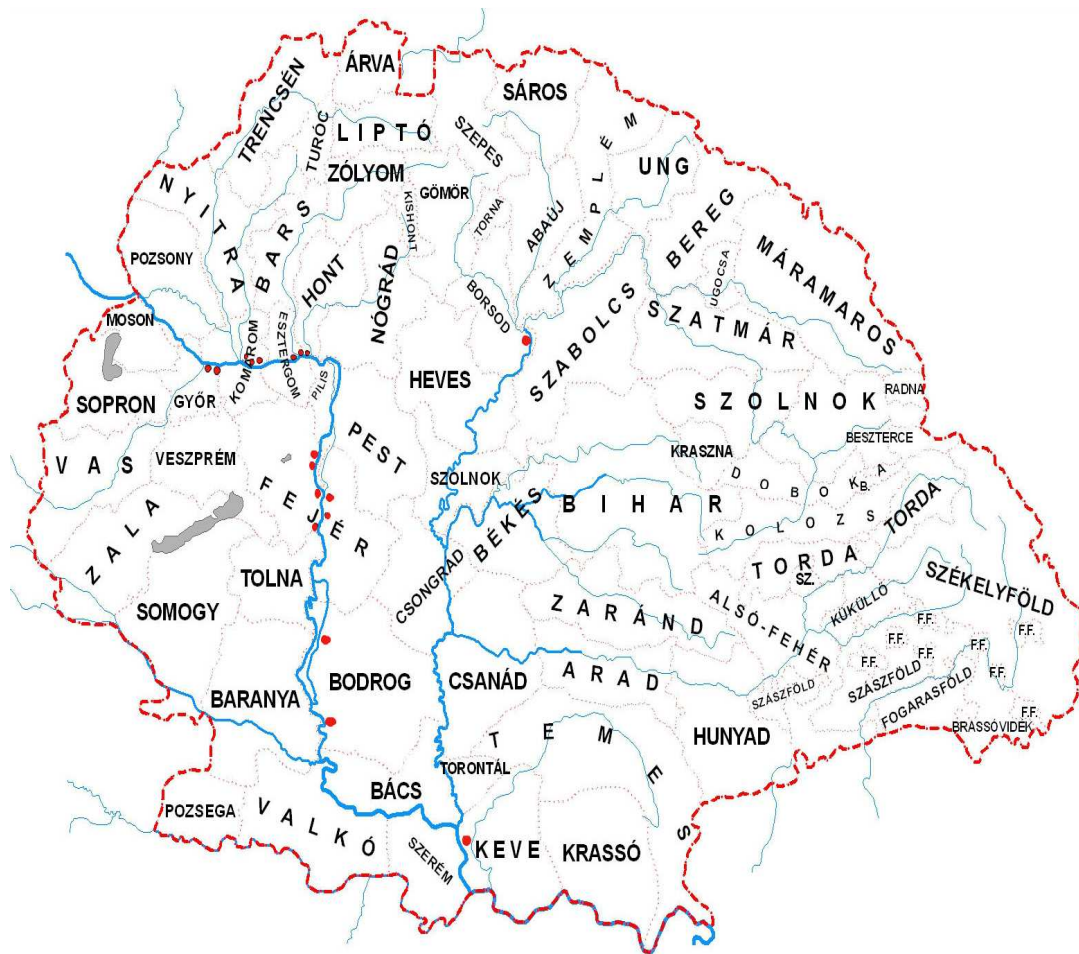
hogy a *tanya* szó a 'merül' jelentésű szláv *topiti* igének a származéka. A *topiti* töve *-nja* képzőt kapott, így olyan helyet jelölt a vízben, ahol el lehetett merülni (*top + nja > tonja*). A szlovákban is megvan az *utopit* ige, melynek jelentése 'belefullad a vízbe'. Kialakult tehát a *topiti*-nek egy 'mély víz', 'örvény'-féle jelentése. A nyugati szláv nyelvekben és a szlovénben a jelentésfejlődés meg is állt a 'mély víz'-nél, nem volt további jelentésfejlődés (KNIEZSA 1953: 198). Eszerint, MELICH és MIKOS elképzelésével ellentétben a *tanya* nem jöhetett a szlovákból, sem pedig a csehből, mert ott nem fejlődött ki a 'halászó hely' jelentés. KNIEZSA viszont kimutatta, hogy az oroszban további jelentésfejlődés is lezajlott, mégpedig a 'mély víz'-ből lett „hely, ahol hálóval lehet halászni” (KNIEZSA: 1953: 198). Azt is megfigyelte, hogy a magyar régiségben a *tanya* jelentése sosem 'mély víz', hanem mindig 'halászó hely', így csakis az oroszból lehet az eredetét megfejteni és magyarázni. Megvan az egyes szláv nyelvekben (pl. szlovén *tonja*, ukrán *tonja*, orosz *tónja*, szlovák *tona*, lengyel *ton* és *tonia*, ócseh *tóne*, stb.), de halászó helyet csak az oroszban jelent.

Ezek után már csak az a kérdés vár megválaszolásra, hogy mikor és hogyan érintkezhattünk közvetlenül az oroszokkal, mikor történhetett meg a szó átvétele. KNIEZSA ezen problémát úgy magyarázza, hogy az érintkezés és az átvétel is a honfoglalás előtt történhetett, a *tanya* pedig honfoglalás előtti orosz jövevényszó (KNIEZSA 1953: 198). Ezen álláspontot képviselte KISS LAJOS is, aki szerint a 8-9. században a déli orosz sztyeppéken nyugat felé húzódó magyarság az ott lakó keleti szláv törzsekkel igen szoros és sokoldalú kapcsolatban állhatott (KISS 1958: 488). Körülbelül hatvan évvel korábban, HERMAN orosz eredeztetésével nagyjából egy időben már MUNKÁCSI BERNÁT is állást foglalt amellett, hogy a *tanya* egy olyan szláv jövevényszó lehet, amit a honfoglalás előtt vehettünk át nyelvünkbe. MUNKÁCSI szerint a magyarok már a honfoglalás előtt, az őshazában is halásztak. A rekesztő- és hálóhalászat kezdetleges alakjait és eszközeit pedig már a honfoglalás előtt is ismerték (MUNKÁCSI 1893: 188, 200). LÁZI is úgy vélte, hogy a *tanyá*-t nem lehet más formából eredeztetni, csakis az óorosz *tonja* szóból (LÁZI 1965: 219). MOÓR ELEMÉR a *tanya* 13. századi *a*-val írott szóalakjait vizsgálta meg és úgy tartotta, hogy ezen szóalakok csak *tanyá*-nak olvashatók, s valószínűleg labiális disszimiláció révén alakultak az óorosz *tonja* formából a következőképpen: *tonja > tonya > tanya* (MOÓR 1931: 61–62).

4. A halászó helyeket az ómagyar korban tehát *tanyá*-nak nevezték. Nagyon fontos azonban, hogy a *tanya* kifejezést nemcsak általános, köznévi értelemben mint általában vett 'halászó hely' fogalmat használták, hanem több esetben egy-egy konkrét, földrajzilag is

körülhatárolható és lokalizálható helyet is jelölt. Ezáltal a *tanya* lexémának számos esetben konkrét helynévi funkciója is kialakult. Az OklSz. adatai alapján a *tanya* helynévi formáit nem tudjuk megkülönböztetni a köznévi formáktól, és lokalizálni sem tudjuk őket. A helynévi elterjedés lokalizálásához leginkább a KMHsz. adataira tudunk támaszkodni. A *tanya* helynévi előfordulását legjobban a szóföldrajzi ábrázolás segítségével szemléltethetjük. A szóföldrajz alapja a térképes ábrázolásmód. Ha az egyes adatokat térképre visszük, láthatjuk, hogy a *tanya* esetében a helynévi előfordulás könnyen lokalizálható, és elég egyszerű képet mutat. Ugyanis a *Tanya* nevet viselő halászó helyek zömében a Duna vonalán helyezkedtek el. A tanyák többsége a Duna bal partjára tehető, de a Duna jobb partján is több ilyen helyet találunk. A *Tanya* elnevezések, illetve közsői előfordulások a Duna felső, középső és alsó szakaszán egyaránt megtalálhatók. Az előfordulás helyei Győr, Komárom, Esztergom, Hont, Fejér, Bodrog és Keve vármegyék voltak. Győr vármegyében kettő, Esztergom vármegyében szintén kettő, Komárom vármegyében három, Fejér vármegyében hat, Hont vármegyében egy, Bodrog vármegyében pedig szintén egy *Tanya* elnevezésű halászó helyet tudunk pontosan lokalizálni. Ezek többsége olyan *tanya* lexémával megjelölt halászó hely, melyekről több oklevél is említést tesz, de az egyes okleveles adatok ugyanarra a helyre vonatkoznak (pl. a Győr vármegyei Gönyű határában található *tanya*-val jelölt halászó helyről 1222-ből, 1225-ből, 1239-ből és 1944-ből is találunk említést.) Néhány példa az egyes *Tanya* elnevezésű halászó helyek okleveles említésére: Győr vármegyében: *Tanya* (1222: *tonya*, piscat., Gy. 2: 574, 587, 1254: *tana*, piscat., Gy. 2: 626), Esztergom vármegyében: *Tanya* (1237: *togna*, piscat., Gy. 2: 235, 1298: *thona*, piscat., Gy. 2: 298), Komárom vármegyében: *Tanya* (1222: *thania* nuncupatur, Gy. 3: 388, 407, 1229: *thana* dicitur, Gy. 3: 465, 1274: *tanya* dicuntur, Gy. 3: 388, 441), Fejér vármegyében: *Tanya* (1324: *tanya*, pisc., Gy. 2: 362, 1320: *tana*, pisc., Gy. 2: 438, 1330: *thonya*, pisc., Gy. 2: 400), Hont vármegyében: *tanya* (1138: *tana* predicta, Gy. 3: 153, 199), Bodrog vármegyében: *Tanya* (1240: *Tona* dicitur, Gy. 1: 716). Elhelyezkedés szempontjából figyelmet érdemel az az 1193-as adat, ami a Fehérvári keresztések oklevelében szerepel, ennek ugyanis pontos elhelyezkedése vitatott. Ezt az adatot GYÖRFFY GYÖRGY Keve vármegyébe helyezte (1193: *Taniad*, pisc., Gy. 3: 316), a KMHsz. viszont Bodrog vármegyébe teszi (KMHsz. 1: 273). A szóföldrajzi ábrázolás során észrevehetünk egy érdekességet, mégpedig, hogy a *tanya* helynévi előfordulására egy esetben a Tisza a partján is találunk példát, mégpedig egy 1334-es adatot Borsod vármegyéből (1334: *Tanya* ~ *Thania*, BorsOkl. 187).

5. A szóföldrajzi ábrázolás alapján megállapíthatjuk, hogy a *tanya* kifejezést és a belőle alakult helyneveket feltehetőleg leginkább a Duna mentén használhatták, de valószínű, hogy egy-egy helyen a Tiszánál is ismerhették, erre a Borsod vármegyei adatunk utal. A *tanya* legtöbb esetben önmagában fordult elő helynévként, tehát nem kapott elő vagy utótagot, sem pedig toldalékot (pl. 1222: *tonya*, piscat., Gy. 2: 574, 587, 1254: *tana*, piscat., Gy. 2: 626, 1237: *togna*, piscat., Gy. 2: 235, 1298: *thona*, piscat., Gy. 2: 298). A földrajzi elterjedés mellett így a *tanya* helynévi előfordulásai szerkezetileg is meglehetősen homogén képet mutatnak. A Győr, Komárom, Esztergom, Hont és Bodrog vármegyében található adatok mind kizárólag önmagukban, toldalék nélkül állnak, és ilyen az egyetlen Borsod vármegyei Tisza menti adatunk is. Arra, hogy a *tanya* lexémából helynévképző hozott létre helynevet, mindössze egy adatot ismerünk, ez a már említett, Fehérvári keresztesek 1193-as oklevelében szereplő *Taniad* 'Tanyád' forma, ami MIKOS JÓZSEF figyelmét is felkeltette (MIKOS 1935: 295). Ebben a formában a toldalék egy –d helynévképző. Összetételben is egy esetben találjuk meg a *tanya* lexémát, az 1330-as, személynévi előtaggal álló *Gabrián-tanya* helynévben (1330: *Gabryanthonya*, Gy. 2: 400), amit minden bizonnyal Fejér vármegyébe tudunk lokalizálni.

1. ábra. A tanya lexéma területi elterjedtsége a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban

SZÉGYE

1. A tanyákhoz kötődő, hálóval történő mozgóhalászat mellett létezett az ómagyar korban a halászatnak egy másik fajtája is, az álló vagy más néven rekesztő halászat. Ezt röviden rekesztésnek is nevezik. A művelet úgy zajlott, hogy a folyóba vagy tóba valamilyen rekesztéket építettek, amivel a halak vonulási irányát elterelték, feltartóztatták, majd valamilyen fogókészülékkel kifogták őket. A hal bement a rekesztékbe, de kijönni már nem tudott belőle, mivel a kiutat nem találta. A rekesztésnek többféle eszköze létezett. HERMAN OTTÓ szerint a rekesztő szerszámok közös eleme volt, hogy jellegzetes tölcsérszerű, szűk nyílásban végződtek (HERMAN 1887: 228). HERMAN a rekesztő halászatnak négyféle alapmódját különböztette meg hazánkban. Az első volt a dugával történő halászat, a másik három pedig speciális eszközökkel történt. Ez a három speciális eszköz a szégye, a vejsze és a varsa voltak (HERMAN 1887: 228-229). BELÉNYESSI MÁRTA a szégyét úgy említi, mint ami a rekesztő halászat kezdetleges szerszámjai (például a clausura vagy a garágya) után már egy fejlettebb halászeszköznek tekinthető (BELÉNYESSI 1953: 155). Az alábbiakban ezek közül, minthogy helynévi vonatkozásai is vannak, a szégye bemutatásával kívánok részletesen foglalkozni.

2.1. Ha a *szégye* jelentését kezdjük vizsgálni, akkor egyúttal magának az eszköznek a felépítéséről és működéséről is képet kaphatunk. A különféle szótárak és a szakirodalom meghatározásait kutatva megállapíthatjuk, hogy a *szégye* (vagy olykor a szótárakban használt címszóvariáns alapján *cége*) szó jelentése 'halfogó rekeszték'. S bár a szakirodalom hasonló módokon adja meg a *szégye* jelentését, és az eszköz felépítését is hasonlóan írják le, azért mégis vannak különbségek az egyes elképzelések között. A TESz. „erős husángokból álló halfogó rekeszték”-ként definiálja, s a *cége* szócikkében közli (TESz. *cége*). A MNL. pedig úgy adja meg, hogy a szintén *cége*-ként megadott eszköz a „folyókba, patakokba a halfogáshoz épített, cölöpökből készült, vesszővel átfont erős rekeszték” (MNL. *cége*). HERMAN OTTÓ könyvében „erős husángokból való rekesztés”-ként szerepel a halászeszköz meghatározása (HERMAN 1887: 779). HERMAN szerint azonban az is fontos tényező, hogy a szégye nemcsak husángokból, faanyagból készülhetett. A szégyét sebes folyású vizekbe építették, ami lehetett folyó, de lehetett patak is. A folyami szégye általában faanyagból készült, a patakba rakott szégye viszont valószínűleg kövekből épülhetett. HERMAN egy

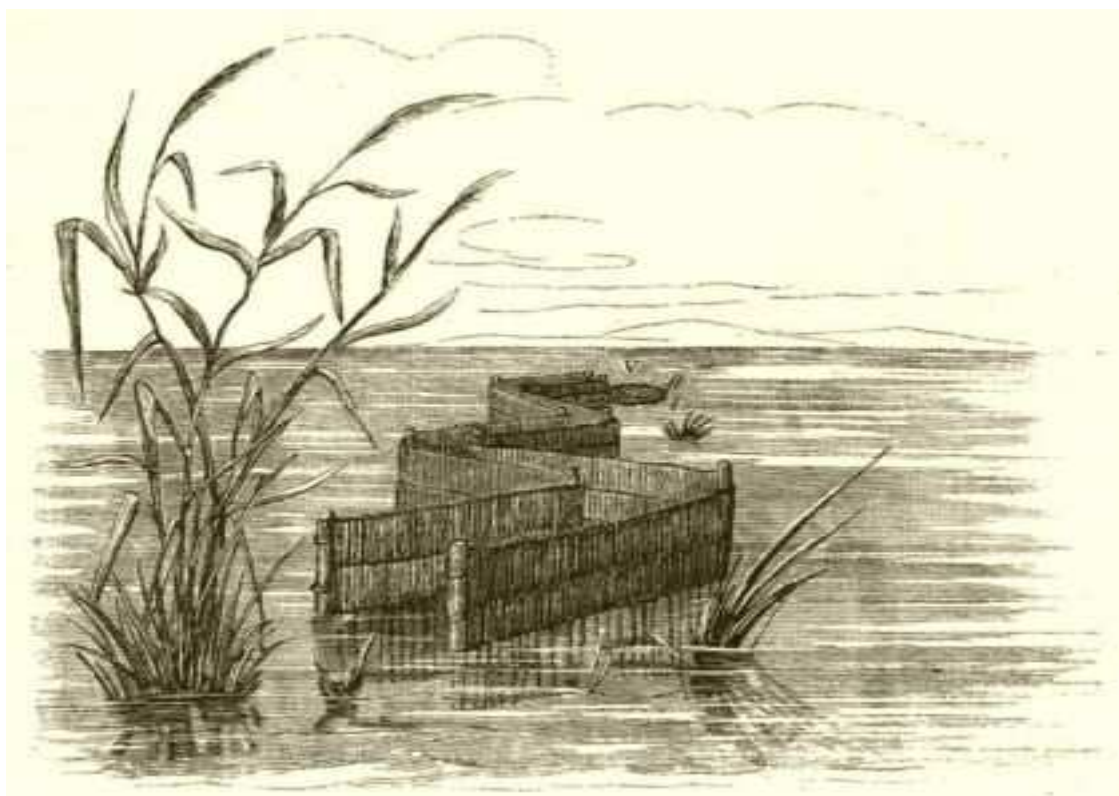
fejlődési struktúrát is feltételezett a fából készült szégye és a kőszégye között. Úgy vélte, hogy a kőszégye egy egyszerűbb, kezdetlegesebb változat volt, ami lehet, hogy már az ősi korban is létezett, s úgy maradt ránk (HERMAN 1887: 160). JANKÓ JÁNOS is egyetértett azzal, hogy a szégye legegyszerűbb formája a rőzsés kőszégye lehetett (JANKÓ 1900: 189). A MNL. csak megemlíti a szégye kőből készült formáját mint egyszerűbb változatot, de részletesen nem foglalkozik vele (MNL. *cége*). A szégyék alakját tekintve jellegzetes volt a V vagy U forma, s többségük olyan építmény lehetett, ami a folyót vagy patakot szinte teljes szélességében átfogta (HERMAN 1887: 152). PAIS DEZSŐ szerint a szégyét vesszőből font sövényfalak alkothatták és a fő funkciója a halak elterelése volt olyan irányba, ahol a halász kifoghatta őket (PAIS 1958: 185). PAIS nem tesz említést a szégye kőből készült változatáról. BELÉNYESSI MÁRTA sem említi a kőszégyét, kiemeli viszont a szégye erős faoszlopokból álló vázának fontosságát. BELÉNYESSI szerint nem biztos, hogy a szégye fala minden esetben vesszőkből épült. A szégye vázát erős oszlopok alkották, amire a vízben is átfektetett gerendákat helyeztek, falát viszont sűrűn levert karók adhatták (BELÉNYESSI 1953: 156). Állhatott tehát a szégye kőből vagy fából, a fából készült szégye fala vesszőkből, vagy akár erősebb karókból is, de mindenképpen jelentős az a tény, hogy a szégyének erősnek, szívósnak kellett lennie, hogy a víz ne tudja megbontani vagy elsodorni, és a betévedt halak se tudjanak kiszökni belőle. A szégye a vízbe bele volt építve, így egyik helyről a másikra áthelyezni nem lehetett. Ez az a tulajdonság, ami miatt helynevekben ott találjuk, s ami miatt a 'halászó eszköz' jelentés mellé a szónak kialakult 'halászó hely' jelentése is.

A váz és a fal mellett egyéb fontos elemei, tartozékai is voltak még a szégyének. Kellott, hogy legyen az eszköznek nyílása, ahol a halak bemennek, ezt nevezték általában a szégye kapujának. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a halfogáshoz szükséges hálót is ebbe a kapuba helyezték el. A *tanyá*-nál említett mozgóhalászatban a hálónak kiemelkedő szerepe volt, azonban a rekesztő halászatban sem lehetett a háló szerepe elhanyagolható. A MNL. szerint a szégye kapujába egy nagyméretű háló volt elhelyezve és odaerősítve, a halakat pedig ennek a hálónak a segítségével csónakról fogták ki (MNL. *cége*). HERMAN OTTÓ szintén úgy tartotta, hogy a szégye kapujába rakott hálónak fontos szerepe volt, amit HERMAN kamzsahálónak és farszákhálónak nevez, de lehetett a kapuban más fogókészülék, például bocskorvarsa is elhelyezve (HERMAN 1887: 231-232). A szégye két szárnya közötti nyílásban BELÉNYESSI szerint is hálónak kellett lennie (BELÉNYESSI 1953:156).

A háló mellett lehetett a szégyének még egy nagyon fontos, meghatározó eleme, amit semmiképpen sem szabad elhanyagolni, ez pedig a szégye kapuja fölé épített ülőalkalmatosság volt. Ennek az ülőkének HERMAN, BELÉNYESSI és MOÓR ELEMÉR szerint is nagy volt a jelentősége. Az ülőke ugyanis sok mindent elárul a szégye működéséről és használatáról. A szégye ugyanis nem önmagától működött, hanem állandó jelenlétet és felügyeletet igényelt, ezért a halász általában a kapu fölötti gerendán ült és felügyelt (BELÉNYESSI 1953: 156, HERMAN 1887: 152). MOÓR szerint az állandó felügyelet mellett a szégye használata sem volt könnyű és egyszerű, annak ellenére, hogy magának az eszköznek nem volt bonyolult a szerkezete. Szégyével halászni elég fáradtságos munka lehetett és egy ember nem is volt hozzá elég. Feltételezhetjük, hogy MOÓR és BELÉNYESSI egyaránt úgy tartották, hogy a szégye fejlettebb és némileg bonyolultabb eszköz lehetett, mint amilyennek HERMAN OTTÓ leírta. MOÓR SZABÓ ISTVÁN 1689-iki tiszaluci leírása alapján említi, hogy a szégyével történő halászathoz feltehetőleg egyszerre négy ember kellett (MOÓR 1931:111). Ezt a tényt korábban HERMAN OTTÓ úgy magyarázta, hogy kellett lennie egy főhalásznak, aki a szégye kapujában a hálót beállította, a többiek pedig segédkeztek. A segédkezés főként abban állhatott, hogy a gübülővel a halakat a szégyébe terelték (HERMAN 1887: 152). A gübülő vagy gübü az a fából készült rúd volt, amit a halaknak a szégyébe való betereléséhez használtak. Szégyével általában folyókban halásztak, a szezon tavasztól késő őszig tartott, s a halászatot éjszaka végezték, nappalra pedig bezárták a szégye kapuját. Főként nemes halfajtákat, például vizát, tokot vagy sőreget fogtak ezzel az eszközzel (MOÓR 1931: 111).

Mivel valószínűnek tartjuk, hogy a szégye használatához állandó megfigyelésre volt szükség, feltételezhetjük, hogy egy idő után bekövetkezett az a lényeges mozzanat, hogy ezen halászeszközök őrzését külön személyre bízta. A MNL. szerint a magyar halászatban a 13. századtól kezdhették használni a szégyét, s BELÉNYESSI úgy tartja, hogy a 14. századtól a szégye őrzését már a szégyejobbágy végezte, akinek a kunyhója is a szégye közelében volt. BELÉNYESSI szerint az őriztetés költsége mellett magának a szégyének a felépítése, felállítása is elég drága volt, ezért ezzel az eszközzel általában kiváltságos személyek, földesurak rendelkezhettek, az ő birtokukon lehettek ilyenek. A tanyánál már említett halastavakhoz hasonlóan a szégyék is legtöbbször adomány tárgyát képezték. Adományozhatta a király egyházi vagy világi úrnak, de világi úr is adhatta egyházi személynek (BELÉNYESSI 1953: 157). Ez a másik olyan tulajdonsága a szégyének, ami a földrajzi köznévi szerepét előidézhette.

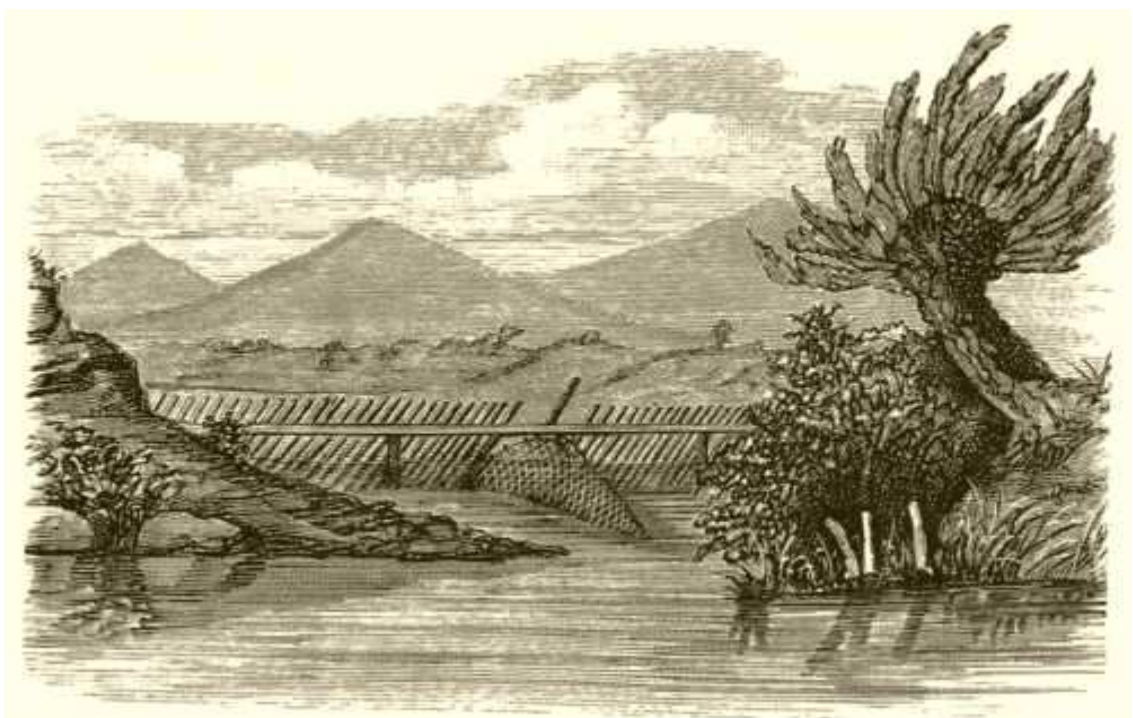
2.2. A szégye jelentése, felépítése és működése mellett röviden érdemes megemlíteni a szégye egyes fajtáit. HERMAN OTTÓ ÉS JANKÓ JÁNOS szerint fontos, hogy bár a szégye felépítését tekintve viszonylag egyszerű halászeszköz volt, mégis lehettek különféle változatai. Ezek között azonban kevés volt az olyan, ami kimondottan valamelyik népre jellemző, etnikus jellegű lett volna, inkább egymás analogikus változatainak lehet őket tekinteni (JANKÓ 1900: 176). HERMAN a szégye három alapvető változatát különböztette meg nálunk, ezek voltak a székely, a magyar és a cigány szégye. E három forma közül a székely szégyét tekinti a legkezdetlegesebbnek, és a magyart a legfejlettebbnek. A magyar szégye JANKÓ szerint is gondosan kiművelt építmény, aminek rendes gerendái vannak (JANKÓ 1900: 176). HERMAN szerint a magyar szégye volt a történeti szégye, az orosz szégye például ennek analógiájára fejlődhetett ki (HERMAN 1887: 152). A cigány szégye, amit HERMAN szerint nagyobb részben Komárom térségében használtak, nem csak folyó vizekben, hanem tavakban is megtalálható volt, és fala legtöbbször nádból készült, ezért HERMAN és JANKÓ szerint is átmenetet képezhetett a szégye és a vejsze között (JANKÓ 1900: 162, 176). JANKÓ megemlíti az Urál és Káma vidéki, valamint a Kaszpi-tenger környéki szégyéket is, mint a szégye különféle változatait (JANKÓ 1900: 169).

2. ábra. Cigány szégye

3. ábra. Székely szégye

4. ábra. Magyar szégye

3.1. A *tanyá*-hoz hasonlóan a *szégye* szó eredetének kutatásakor is számos problémába ütközünk, ugyanis sokféle elképzelés napvilágot látott, a 19-20. századi nyelvészek egymástól igen eltérő módokon magyarázták a lexéma eredetét. Egészen különleges elméletek is születtek a *szégye* eredetét illetően. A komoly és jelentős eltérések okát elsősorban abban tudjuk megfogni, hogy a *szégye* kifejezésnek az ómagyar korban és a későbbi idők folyamán

is számos alakváltozata létezett, nyelvészeink pedig az oklevelekben fellelhető adatoknak eltérő olvasatokat tulajdonítottak. A *szégye* lexéma ingadozó helyesírására már HERMAN OTTÓ is felhívta a figyelmet (HERMAN 1887: 82). Az OklSz. adataiban megtaláljuk többek között például a *szégyé*-nek a *zegge*, *zege*, *zeghe*, *czege*, *czeghe*, *zegye* és *szegye* formáit (OklSz. 898-899). Ezeknek az alakoknak azonban többféle olvasata is föltételezhető, s a *cége* ~ *szégye* variánsok állnak mögöttük. A TESz. és a MNL. szerint létezik ugyan a *szégyé*-nek *cége* alakváltozata is, de ez egy későbbiekben kifejlődött nyelvjárási alakváltozat lehet, és az eredeti ómagyar kori archaikus forma a *szégye* volt (TESz. *cége*). Azt, hogy az ómagyar korban nem használták *cége* formát, MOÓR ELEMÉR azzal támasztotta alá, hogy a HERMAN OTTÓ által is használt *czége* alak téves olvasaton alapul. Az említett halászeszközt ugyanis a Laborc és Latorca folyó mentén is *szégye* formában ismerték, így MOÓR nem igazán tartotta lehetségesnek, hogy néhány kilométerrel arrébb, a HERMAN által emlegetett Borsa vagy Borzsa folyó mentén *cége* vagy *czége* alakban nevezték volna meg (MOÓR 1934: 112). Az OklSz. által idézett *czege*, *czeghe* alakok mindemellett a *cége* hangalak valós létezését támasztják alá (OklSz. 898-899).

A kutatások jelentős hányada a fenti bizonytalanság ellenére mégsem a *szégye*, hanem a *cége* olvasatból indult ki, vagy egyszerű tárgyi és szókészletbeli megfeleléseken keresztül próbálta a kifejezés eredetét megfejteni. A *cége* olvasatra épült a lexéma török nyelvből való származtatása, ami meghatározó volt a 19. század végén, de a 20. század első felében is szinte végig az egyik fő kutatási irányvonalat jelentette. Mielőtt azonban a török eredeztetés tárgyalására rátérnék, érdemes bemutatni két érdekes elméletet a *szégye* származásával kapcsolatban, amit HERMAN OTTÓ és SOLYMOSSI SÁNDOR képviseltek. Mindketten *cége* olvasatot tulajdonítottak a *szégye* okleveles alakjainak.

HERMAN OTTÓ a *szégye* ~ *cége* eredetét tekintve úgy vélte, hogy a magyar nyelvben található lexéma egy görög vagy latin *sagena* szó származéka, és a német *segen* és *sege-netz* 'gyalom' szavakkal lehet rokon. A német szavakkal való kapcsolat azonban nem lehet több, mint hangzásbeli hasonlóság, hiszen a nálunk használt halászeszköz HERMAN szerint is más volt, mint amit a németek használtak (HERMAN 1887: 151). SOLYMOSSI SÁNDOR a lexémát finnugor eredetűnek gondolta. Feltevését azzal a szókészletbeli megfeleléssel magyarázta, hogy a magyar nyelvben szereplő vízi élettel, halászattal kapcsolatos szavak és a halászeszközök megnevezéseinek többsége finnugorból ered, amit kiegészített azzal a tárgyi megfeleltetéssel, hogy az egyszerűbb, primitívebb halászeszközeink formája és eredete

azonos azon eszközökével, amiket például a vogulok és az osztjások is használtak. SOLYMOSSI ehhez azt is hozzátette, hogy a magyarságnak a vándorlás és a török hatás alatt történő lovas nomád néppé való átalakulása nem volt teljes és az egész népre kiterjedő. A magyarság eredeti, halászó életmódja a 4. és 9. század között, a közel ötszáz év alatt sem szűnt meg, hiszen a vizekben bővelkedő Etelköz és az itteni körülmények is biztosították a halászat lehetőségét, ilyenek például a Tisza, a Duna vagy az Ecsedi és Bodrogi lápok (SOLYMOSSI 1930: 143–147). SOLYMOSSI elmélete érdekes és logikusnak is tűnhet, azonban nagyjából néprajztörténeti kutatásokon és érveken alapul, és nem nyelvészeti megalapozottságú. Hangtörténeti megfeleléseket nem igazán tartalmaz, pusztán néhány szóképzéssel és tárgyi megfelelésre terjed ki.

Amire nagyobb figyelmet érdemes fordítanunk, az a már említett török nyelvből való származtatás. Ezen elméletek képviselői a *cége* formát tartották a lexéma elsődleges alakjának, vizsgálódásaikat pedig elsősorban a szókezdő mássalhangzókon, valamint a szó belsejében található *g* és *gy* fonémákon keresztül végezték. MUNKÁCSI BERNÁT úgy gondolta, hogy a lexéma egy török *süke* vagy *sügen* 'fonott kosár' kifejezésre vezethető vissza. Egy 1559-es *czeghe* adatot vizsgálva azt feltételezte, hogy a török nyelvben található szókezdő *s*-nek a magyar nyelvben *c* a megfelelője (MUNKÁCSI 1893: 162). MUNKÁCSI elképzelése azonban hangtörténeti szempontból nem állja meg a helyét, a török *s*-nek nem felel meg *c* a magyarban. GOMBOCZ ZOLTÁN szintén a szókezdő mássalhangzók problematikájával próbálta magyarázni a *szégye* török eredetét. Valószínűsítette, viszont nem tartotta teljesen egyértelműnek és bizonyítottnak hogy a *szégye* valóban török eredetű. GOMBOCZ úgy vélte, hogy a török szó eleji *s*-nek a magyar nyelvben általában szókezdő *sz* a megfelelője. Két esetet lehet említeni biztosan, amikor ez az *sz* egy affrikációs folyamat révén tovább fejlődött *c*-vé, ezek a *cötkény* és a *cickány* szavak (GOMBOCZ 1912: 67–68). GOMBOCZ szerint elképzelhető, hogy e szavak sorába illeszkedik a *cége* is. Az kétségtelen, hogy az *sz* > *c* affrikáció létező hangváltozási tendencia volt az ómagyar korban, és nem is volt ritka jelenség.

Néhány évvel korábban JANKÓ JÁNOS is a *cége* török eredetét tekintette a legelfogadhatóbbnak, azonban különbséget tett magának a halászeszköznek és a szónak az eredete között. Úgy vélte, hogy a *cége* lexéma származhat a török nyelvből, de maga az eszköz nem lehet török eredetű. JANKÓ szerint ennek magyarázata a szerszám egyszerűségében és az időbeliségben keresendő. A *cége* ugyanis egy egyszerű halászeszköz

volt, amit feltehetőleg már jóval a török érintkezés előtt is használhattunk. A fogalom esetleges korábbi nevét azonban a török lexéma kiszorította (JANKÓ 1900: 190).

NÉMETH GYULA szerint is a legvalószínűbb a *szégye* lexéma török eredete, de azt sem tartotta kizártnak, hogy német eredetű, ahogyan HERMAN OTTÓ gondolta. NÉMETH szerint az sem lehetetlen, hogy a lexéma a magyar nyelvben keletkezett, és nem is idegen eredetű (NÉMETH 1937: 138).

A *szégye* török nyelvből való származtatásának volt a képviselője PAIS DEZSŐ is, aki a török eredet korábbi képviselőihez hasonlóan egy elsődleges *cége* alakból indult ki, de már figyelmet fordított a *szégye* gy-s hangalakjára is. Vizsgálatainak tárgyát elsősorban a *szégye* szavunk 1211 és 1402 között előforduló okleveles adatai képezték. A hangsúlyt leginkább a lexémák belsejében előforduló *g*, *gh* és *gy* betűkre helyezte. Megállapította, hogy 1211 és 1402 között a *szégye* lexémának nagyrészt csak *g*-vel írott formái léteznek, 1396-ban bukkant fel emellett a *gh*-val írott változat, 1400-ban pedig a *gy*-vel írott forma (PAIS 1958: 186). Az OklSz. is 1402-ben említi az első *gy*-vel írott alakot (OklSz. 898). Minthogy azonban a korban a *g* mellett a *gy* jele is a *g* volt (és ennek változatai), ezek a tények a [g] ~ [gy] olvasat terén nem lehetnek mérvadóak. PAIS DEZSŐ a *g* és *gy* fonémák vizsgálatával nem járhatott ugyan messze a *szégye* eredetének megoldásától, viszont a török eredet és a *cége* olvasat többi képviselőjéhez hasonlóan az ő esetében is feltételezhetjük azt a problémát, hogy túlzottan az írásképre támaszkodott. A helyesírás ugyanis nem igazán adhat segítséget vagy fogódzót például a kiejtést illetően, hiszen ómagyar kori hangrendszerünk nem teljesen egyezett meg a mai hangrendszerünkkel. Bizonyos hangok eltűntek nyelvünkéből, mások ekkor keletkeztek. Az ómagyar kor folyamán keletkezett például a *gy* fonémánk, melynek azonban nyilván volt előzménye a korban. A *g* betű ugyanis jelölhetett az ómagyarban *g*, *dzs* és *gy* hangot is.

3.2. A *szégye* eredetével kapcsolatban a török nyelvből való származtatás mellett a másik fő kutatási irányvonalat a lexéma szláv nyelvből való eredeztetése képezte a 20. században. A vizsgálatok alapját elsősorban a szó belsejében előforduló *g* és *gy* fonémák adták, és itt merült fel az a lehetőség, hogy a lexéma okleveles alakjainak helyes olvasata nem a *cége*, hanem a *szégye* forma lehet. S bár a legtöbb okleveles írott alak *g* jelölést tartalmaz, a *szégye* szláv eredetének legfőbb képviselői, KNIEZSA ISTVÁN és MOÓR ELEMÉR szerint elképzelhető, hogy ezek némelyikét – a fent is említett helyesírási tények alapján – *gy* hangnak is ejthették. PAIS DEZSŐVEL ellentétben KNIEZSA ISTVÁN úgy tartotta, hogy már 1211 és 1557 között is létezhetett a lexémának *gy*-s, *szégye* ~ *szegye* formájú változata. MELICH JÁNOS úgy gondolta,

hogy a magyar *gy* hangnak, ami a *lengyel* és a *szégye* szavunkban is szerepel, egy olyan, orosz nyelvből származó *d+e* vagy *d+i* hangkapcsolat lehetett az előzménye, melyben palatális *d* hang van, és az *e*, *i* magánhangzók lágyító hatása érvényesül (MELICH 1909: 297, 299). KNIEZSA szerint azonban a *szégye gy*-jének eredetével kapcsolatban ennek a feltevésnek a helytállósága nem egyértelmű. Az ómagyar kori magyar nyelvben ugyanis a szláv *d+e* kapcsolatnak nem felel meg *gy* hang. A szláv *d+e*, valamint *d+i* kapcsolatok lágy, palatális *d*-jének, a magyar nyelvben is mindig *d* a megfelelője és nem *gy*. KNIEZSA szerint a magyar *gy* fonéma ómagyar kori előzménye valamilyen *dž* féle hang lehetett, és nem *d+e* vagy *d+i* hangkapcsolat (KNIEZSA 1947: 242). A szláv *dž* > magyar *gy* megfelelés nemcsak az ómagyar korra terjed ki, hanem ez egy olyan dezaffrikációs folyamat, amire még a 16. századból is lehet példát találni. A későbbiekben pedig a szláv *dž*-nek *ž* lett a szabályos magyar megfelelője (KNIEZSA 1947: 242). KNIEZSA szerint *szégye* lexémánk óoroszl eredetű, és egy *sědža* féle alapalakra vezethető vissza (KNIEZSA 1955: 494), a közvetlen átadó nyelv pedig valószínűleg a szlovák nyelv volt, amire a benne lévő magánhangzó kvantitása utalhat. A *szégye* hangsúlyos első szótagjában ugyanis hosszú magánhangzót ejthettek és ejtünk most is, ami a nyugati szláv, elsősorban cseh nyelv két szótagú szavaira jellemző. A csehekkel viszont közvetlenül nem érintkezhattunk, azért valószínű, hogy *szégye* lexémánkat a szlovákból vettük át (KNIEZSA 1963: 90).

A *szégye* szláv eredetét tartotta helytállónak MOÓR ELEMÉR is, és egy *sědja*-féle átadó alakot határozott meg, aminek jelentése 'ülőke'. KNIEZSA ISTVÁN elképzeléséhez hasonlóan MOÓR szerint is a *szégye* lexéma eredetileg az orosz nyelvből származik, amit mi közvetlenül vagy a szerb vagy a tót nyelvből vehettünk át. Az oroszban szereplő *seža* ~ *siža* szó is erre a *sědja* formára vezethető vissza, ami az oroszban halászó helyet jelöl, és MOÓR ez alapján teszi fel, hogy a magyar *szégye* lexéma – aminek a 'halászó eszköz' jelentésen túl 'halászó hely' jelentése is van – gyökerei az orosz nyelvben találhatóak. Az oroszokkal közvetlenül a honfoglalás után már ugyan nem érintkezhattunk, a szerbekkel és a tótokkal viszont igen, s a *szégye* lexémánknak a szerb és a tót nyelvben is megvannak a megfelelői. Ezek a szerb nyelvben a *sědja*, a tót nyelvben pedig a *sědza* szavak, a *szégye* pedig ezen szavak származéka lehet (MOÓR 1931: 112), ami hangrendi kiegyenlítődés révén illeszkedett be a magyar nyelv fonotaktikai jellegébe. Fontos ugyanis az a tényező, hogy a szerb nyelvben megtalálható *sjedja* lexéma is halászó berendezést jelöl, s ez szólhat amellet, hogy a *szégye* szerb jövevényszó. A *szégye* ótót jövevényszó volta mellett pedig az a néprajztörténeti érv szólhatna

MOÓR szerint, hogy a szégyével történő halászat legfőbb vidéke a Tisza mente volt, ahol a honfoglalás előtt nagyjából tótok laktak (MOÓR 1931:112).

A legújabb etimológiai szótárak (TESz., EWUng.) is a *szégye* lexéma szláv eredetét valószínűsítik, s az átadó nyelvként a szerb-horvátot határozzák meg (vö. szb-hv. *šędja*). A magyar *szégye* hangalak létrejötte szabályos hangtörténeti változások eredménye, a feltehetően másodlagos *cége* forma *sz* > *c* módosulása jól magyarázható, a *gy* > *g* változás azonban kevésbé jellegzetes a magyar nyelvben. Ennek háttere további vizsgálatokat igényel.

4. Mivel a *szégye* a vízbe beleépített, át nem helyezhető halászeszköz volt, s emellett királyi és főúri adomány tárgyául is szolgált, hamar bekövetkezett az a mozzanat az ómagyar korban, hogy a *szégye* kifejezést a halászeszköz megnevezése mellett olyan halászó helyek megjelölésére is elkezdtek használni, ahol *szégye* volt felépítve. Így a *szégye* lexémának a közszói értelem mellett helynévi funkciója is kialakult. Több olyan ómagyar kori okleveles adatot ismerünk, amikor a *szégye* konkrét, földrajzilag behatárolható halászó helyet jelöl. A *tanya* helynévi előfordulásához hasonlóan a *szégye* helynévi adatait is leginkább a KMHsz. segítségével tudjuk lokalizálni. A legszemléletesebb képet itt is a szóföldrajzi ábrázolás révén kaphatjuk, érdemes tehát az adatokat térképre vinnünk. Míg a *tanyá*-nál azt láttuk, hogy ez a lexéma főként a Duna mentén fordult elő helynévként, addig a *szégye* helynévi formáinak zöme másik nagy folyónk, a Tisza mentén adathozható. Az elhelyezkedés területei a Tisza középső és alsó szakasza, ezen belül Borsod, Heves és Bodrog vármegyék. Mindhárom vármegyében két-két *szégye* lexémával jelölt halászó helyet tudunk pontosan lokalizálni. Az egyes halászó helyeknek több okleveles említésük is létezik, a legtöbb okleveles adatunk a Borsod vármegyei Palkonya határában található halászó helyről van. Ennek legkorábbi okleveles említései: *Szégye* (1292: *zegee*, loc. claus., Gy. 1: 798), *Szégye ~ Cege foka* (1292: *Cegefuka*, pisc., Gy. 1: 799). A három vármegyében található többi adat legkorábbi okleveles említései pedig a következők: Borsod vármegyében: *Szégye* (1261: *zege*, claus., Gy. 1: 784), Heves vármegyében: *Tisza-szégye* (1261: *Ticie zege vocatis*, Gy. 3: 121, 1261: *Ticie zege vocata*, Gy. 3: 128), Bodrog vármegyében: *Szégye* (1348: *uulgo scege uocatum*, Z. 2: 298–299, 1348: *wlgo zeke vocatur*, Z. 2: 320). Létezik az említetteken kívül két olyan Abaúj vármegyében található okleveles adat, amelyek esetében nem teljesen biztos a nevek szerkezete, de valószínűleg a *szégye*-t tartalmazzák. Az egyik Szina határába tehető, s lehetséges, hogy a Hernád folyó mellett fekvő halászó helyre vonatkozik: *Van(y)ik szégye ~ szege* (1317: *Vanikzege*, loc., Gy. 1: 148). A másik pedig egy Kázmér határában említett hely,

aminek a közelében nem található nagy folyó, de vonatkozhat esetleg patakba épült szégyére: *Nomsa szégye ~ szege* (1350: *Nomsazege*, loc., A. 5: 421). Mindkét névforma feltehetően személynévet tartalmaz előtagként.

5. A szóföldrajzi ábrázolás jól mutatja, hogy a *szégye* lexémát és a belőle kifejlődött helyneveket főként a Tisza mentén használhatták, de elképzelhető, hogy a Tiszától távolabbi vidéken, Abaúj vármegyében is ismerték. A *szégye* helynévi előfordulásával kapcsolatban hat helyet biztosan tudunk lokalizálni, két adatunk háttére pedig további kutatásokat igényel. A *szégye* önmagában is előfordult helynévként, de vannak összetételben szereplő helynévi alakjai is. Önmagában, toldalék nélkül áll a két Bodrog vármegyei és az egyik Borsod vármegyei adatunkban, melyek némelyike azonban közsői említés is lehet. A többi adatban viszont a *szégye* összetett helynév részeként szerepel, ilyen a két bizonytalan Abaúj vármegyei adatunk is. A Borsod vármegyei Palkonya határában lévő halászó helyet két okleveles adat is említi, mindkettő 1292-ből való, az egyikben viszont önmagában (1261: *zege*, claus., Gy. 1: 784), a másikban pedig összetételben, mégpedig előtagként szerepel a *szégye* lexéma. Ez a *Szégye ~ Cége foka* (1292: *Cegefuka*, pisc., Gy. 1: 799) adat az egyedüli, ahol a *szégye* előtagként áll, a többi összetétel esetében utótagként találjuk meg. Utótag a *szégye* az 1261-ből két esetben is említett Heves vármegyei *Tisza-szégye* formában és a két bizonytalan Abaúj vármegyei adatunkban is. Az Abaúj vármegyei adatokban az előtag – mint fentebb utaltam rá – valószínűleg tulajdonnév, feltehetőleg személynév, tehát elképzelhető, hogy itt a *szégye* birtokos jelzős szerkezetben áll. A két *Tisza-szégye* adat ugyanazon évben ugyanolyan írott formában szerepel (1261: *Ticie zege vocatis*, Gy. 3: 121, 1261: *Ticie zege vocata*, Gy. 3: 128), viszont valószínű, hogy két különböző helyet jelölnek, tehát Heves vármegyében a Tisza mentén több helyet is megjelölhettek ezzel az elnevezéssel.

6. Ha a *szégye* helynévi alakjait megfigyeljük, itt is láthatjuk, hogy az egyes írott formák eléggé heterogén képet mutatnak, s ez a *szégye* eredetének meghatározásakor adódott nehézségek mellett a helynévi formák azonosításának bizonytalanságához is hozzájárul. Lehetnek olyan adataink, amikről nehéz egyértelműen eldönteni, hogy valóban a *szégyé*-re vonatkoznak-e, ilyen például a két Abaúj vármegyei adatunk, ami a Tiszától távol helyezkedik el. Az írott formák heterogén volta hozzájárulhatott ahhoz a problémához, ami a 19–20. század fordulóján a *szégye* lexémát kapcsolatba hozta a *Csege*, *Cseke* és *Szeg* helynevekkel. Ezen elméletet leginkább SEBESTYÉN GYULA képviselte, aki úgy gondolta,

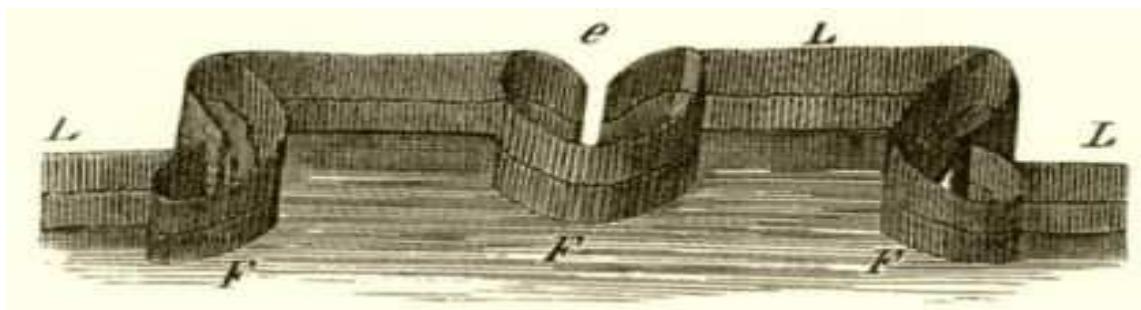
VEJSZE

1.1. A *szégye* részletesebb bemutatása után a következő részben az ómagyar kori rekesztő halászatnak egy másik fontos eszközét, a vejszét is érdemes megemlíteni. A *vejsze* lexéma eredetével és helynévi előfordulásával kapcsolatban BÁBA BARBARA elég részletes összefoglaló tanulmányt készített, ezért én az alábbiakban a *vejsze* bemutatásának csak rövidebb összefoglalását fogom adni dolgozatomban.

1.2. A *szégyéhez* hasonlóan a *vejsze* elsődleges jelentését is mint 'halfogó rekeszték' tudjuk megadni (EtSzt. 2006: 905, HOFFMANN 2010: 89). Rekeszték jellege révén az eszköz mutatott némi hasonlóságot a *szégyével*. Többek között, hogy a *vejsze* is a vízbe beleépített rekeszték volt, amit nem lehetett áthelyezni, és ennek is volt a halakat terelő és a halakat megfogó része. Amik azonban fontosabbak, azok a kétféle rekeszték között fellelhető különbségek. A MNL. szerint a *vejsze* falát is készíthették vesszőből, de gyakoribb és jellemzőbb volt a nádból fonott fal ennek a halászeszköznek az esetében. Emellett fontos volt, hogy amíg a *szégyét* sebes folyású vizekben építették fel, addig a *vejszét* általában a lassú folyású vizek és az állóvizek jellemző halászszerzőként tarthatjuk számon. Tavakban, sőt nem ritkán lápokban, mocsarakban, vagy folyók árterületeinek vizeiben halásztak vele. A *vejsze* nem igényelt állandó folyamatos felügyeletet, ezért ülkét sem készítettek hozzá, így feltételezhetjük, hogy használata egyszerűbb volt a *szégyénél*. Felépítése viszont némileg bonyolultabb lehetett a *szégye* felépítésénél, ugyanis több részből állt. A *vejsze* fogó részét nevezték a *vejsze* fejének (MNL. *vejsze*), amit HERMAN OTTÓ (1887: 155) további három jelentős egységre bontott. Egyik volt a *pelőcze*, ami egyfajta terelő rész volt, másik a *kürtő*, amiben a hal megfogódzott, harmadik pedig az *udvar*, ahová a halnak először be kellett tévednie. A fogó rész, a fej mellett, a *vejsze* terelő részét alkotta a nádból készült fal, amit HERMAN *lésza* néven nevez meg. A bonyolultabb megszerkesztés mellett a *vejsze* alakjában is különbözött a *szégyétől*. Amíg a *szégyét* általában U vagy V forma jellemezte, addig a *vejsze* falrészre hosszabb, kerítésszerű volt, fejrészének alapformája pedig spirális vagy vesére emlékeztető alakú. Ez volt az alapforma, a *vejszének* azonban többféle formája létezhetett, a *szégyétől* eltérően népenként és tájanként elég változatos formái jöhettek létre (JANKÓ 1900: 165-166). HERMAN OTTÓ a *szégyéhez* hasonlóan a nálunk használt *vejszének* is több fajtáját különböztette meg, egészen pontosan négyféle *vejszét*. Ezek voltak a magyar, a fertői, a

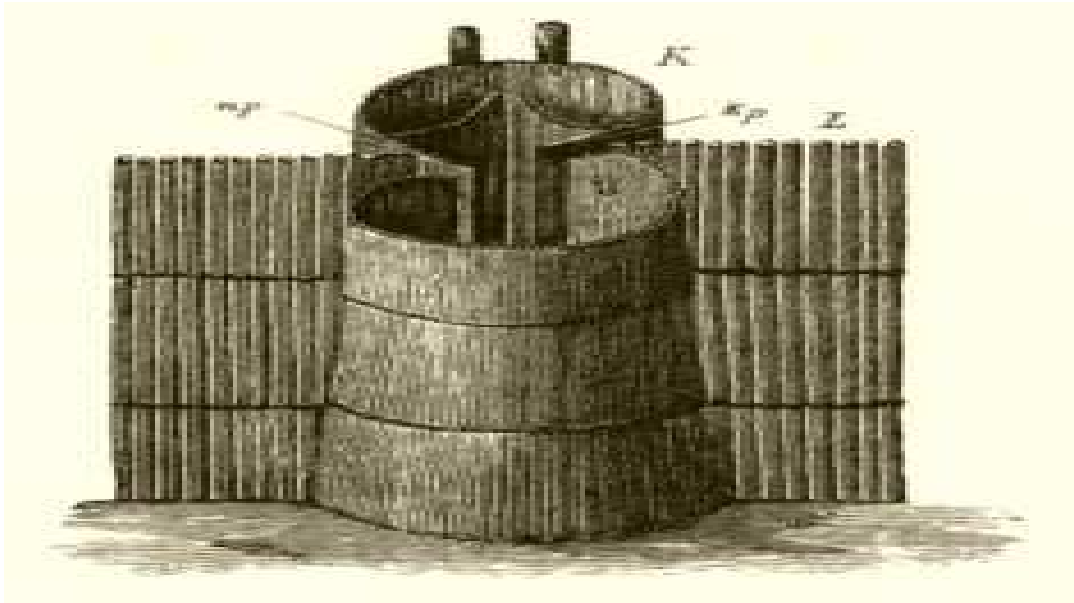
beregi és a rác vejsze, amik közül a magyar vejszét tekintette a legfejlettebbnek (HERMAN 1887: 157).

6. ábra. Beregi vejsze

7. ábra. Rác vejsze

8. ábra. Magyar vejsze

2. A *tanya* és a *szégye* szavunkhoz hasonlóan a *vejsze* lexéma eredete körül is többféle elképzelés született nyelvészeink körében. Legjelentősebb a szláv, a török és a finnugor eredeztetés. A török és szláv nyelvekből való eredeztetés alapját a szóképzéltani és tárgyi megfelelésben kereshetjük, mégpedig abban, hogy a *vejsze* lexémának az ómagyar korban a magyarsággal érintkező török és szláv törzsek nyelveiben is megvan a megfelelője, és valószínűleg ők is használhatták ezt az eszközt. A *vejsze* török eredete mellett leginkább MÉSZÁROS GYULA foglalt állást, és egy *öjsök* formát határozott meg alapalként, ami lehet, hogy a török nyelvben is 'vejsze' jelentést hordoz (MÉSZÁROS 1910: 7). A szláv eredeztetés fő képviselője pedig MUNKÁCSI BERNÁT volt. Érdekes lehet megemlíteni, hogy amíg MUNKÁCSI *szégye* szavunkat a török nyelvből eredeztette, addig a *vejsze* lexémát szláv eredetűnek vélte. Feltevését leginkább arra alapozta, hogy a *vejsze* egyes részei, mint például a *lésza* vagy a *kiürtő* szláv eredetűek (MUNKÁCSI 1893: 46).

A legtöbb bizonytalanságot talán a *vejsze* finnugorból való származtatása körül találhatjuk. Ezen származtatás alapját leginkább a tárgyi megfelelés adta, mégpedig hogy a *vejszét* a magyarság feltehetőleg már a finnugor együttélés korában is használhatta, tehát jóval hamarabb, mint ahogyan a törökökkel és a szlávokkal való érintkezésünk bekövetkezett. A tárgyi megfelelésekre alapozta a lexéma finnugor eredetének lehetőségét például SOLYMOSSI SÁNDOR (1930: 144). SOLYMOSSI a *szégye* finnugor eredetét illetően tévedhetett, a *vejsze*

esetében viszont a tárgyi megfelelésre alapozott elméletét többen is elfogadták. Ilyenek voltak például BÁRCZI GÉZA (SzófSz. 334) GOMBOCZ ZOLTÁN (1938: 155–156) és ZAICZ GÁBOR (EtSzt. 905), de a MNL. szerint is a *vejsze* finnugor eredete a legvalószínűbb. A finnugor eredet említett képviselői egy finnugor *βaja* 'süllyed, alámerül' jelentésű igét határoztak meg átadó alakként, amire a *vejsze* lexémát vissza lehetne vezetni. A *βaja* igének ugyanis az egyes finnugor nyelvekben is megvannak a megfelelői, például finn *vajoa*, mordvin *vaja*, lapp *vuoggjo* (vö. SzófSz. 334, EtSzt. 905, EWUng. 1616). Az azonban látható, hogy az egyes finnugor nyelvekben az alakok veláris hangrendűek, a mi *vejsze* szavunk viszont palatális hangrendű, s ezért például a TESz. mellett foglal állást, hogy a *vejsze* finnugor eredete hangrendi és hangtörténeti szempontból nem elfogadható. A TESz. szerint a *vejsze* ismeretlen eredetű (TESz. *vejsze*). Bár ZAICZ GÁBOR szintén megemlíti a hangrendi összeegyeztethetlenség problémáját, mégis úgy véli, hogy a finnugor eredet a legvalószínűbb, az alapalak pedig a *βaja* forma volt, ami a magyarba átkerülve egy *-sz* névszóképzőt kapott (EtSzt. 905). A veláris hangrendből palatálisba történő átcsapás GOMBOCZ ZOLTÁN (1938: 155–156) és HORGER ANTAL (1927: 133) szerint sem volt ritka jelenség a magyar nyelvben.

Mivel a *vejsze* nádból vagy vesszőből készült halászeszköz volt, érdemes megemlíteni a *vejsze* etimológiájával kapcsolatban BÁRCZI GÉZÁnak azt a feltevését, miszerint a *vejsze* lexéma kapcsolatba hozható a szintén finnugor eredetű *vessző* szavunkkal (BÁRCZI 1958: 12–14). Az egyes finnugor nyelvekben létezett is a *vessző* szónak halászattal kapcsolatos jelentése. Ilyen például a vogul nyelvben az *ošà* lexéma, amely a vízfenéken felállított karókból alkotott halászeszközt jelöl. (EtSzt. 910). A *vessző* szavunk alapalakja a finnugor *βac̣z* lehetett, amelyben a magánhangzó az *-sz* névszóképző hatására palatalizálódott, s emellett a szóhoz egy *-ő* kicsinyítő képző is járult (EtSzt. 910). A *vejsze* és a *vessző* eredetének összeegyeztetése azonban hangtörténetileg problémába ütközhet.

3. Mivel a szégyéhez hasonlóan a *vejszét* sem lehetett áthelyezni, és a szégye mellett a *vejsze* is adomány (főként királyi adomány) tárgyát képezte az ómagyar korban, a *vejszével* való halászatra is a helyhez kötöttség volt jellemző. Így a *vejsze* esetében is hamar megtörtént az a mozzanat, hogy a kifejezés az eszköz mellett azt a konkrét helyet is elkezdte jelölni, ahol az eszközt felállították. Ennek révén a *vejsze* lexéma is igen korán megjelenhetett helynévként vagy helynevek részeként, annak ellenére, hogy a TESz. szerint a *vejsze* 'halászó hely' jelentése csak 1784-ben adatolható először (TESz. *vejsze*). Azt, hogy a *vejsze* lexémának

helyre utaló jelentése igen korán kialakult az ómagyar korban, azt a *vejsze* alak *hely* utótaggal álló formái is jól mutatják. Ezek helyre utalnak, viszont nem tekinthetők valódi helynévnek, hanem ezek valószínűleg helyet jelölő összetett közszavak. Ilyenek például: *Vejsz(e)-hely* (1261: *weyzhel nuncupatur*, Gy. 3: 387, 452, 1268: *veyzhel vocantur*, Gy. 3: 387, 439, 1297: *piscaturius Weyzhel*, Gy. 3: 387, 453, 1326: *wezhel*, Gy. 3: 444). HERMAN OTTÓ szerint egy halásznak akár több *vejszehelye* is lehetett (HERMAN 1887: 159). Ha jól megfigyeljük ezeket a formákat, láthatjuk, hogy mindegyikben *vejsz* előtag szerepel és nem *vejsze*. Egy kivételt lehet csak adatolni, ez az 1408-as *Andrasweyzehele* adat (Oklsz. 1076). E helynév esetében azonban problémás annak eldöntése, hogy az összetétel pontosan hány tagból áll, és mi is az utótag. Ez az adat ugyanis valószínűleg nem *András vejszehely*-ére utal, hanem *András vejsze helye*-ként értelmezhető, ahol a *helye* feltehetőleg csak egy magyarázó jellegű utótag (BÁBA 2013: 9).

Az egyes *vejszehely*-féle adatok azt mutatják, hogy a *vejsze* eredeti alapalakjában a szóvégi *-e* hang nem volt meg, tehát később keletkezhetett. A *vejsze* helyet jelölő összetett közszói előfordulásának példái a *hely* utótaggal álló formák mellett a Tihanyi alapítólevél két szórványa, a *seku ueieze* és a *putu uueieze* is, ahol viszont megtalálható a szóvégi *-e* hang (HOFFMANN 2010: 88–89).

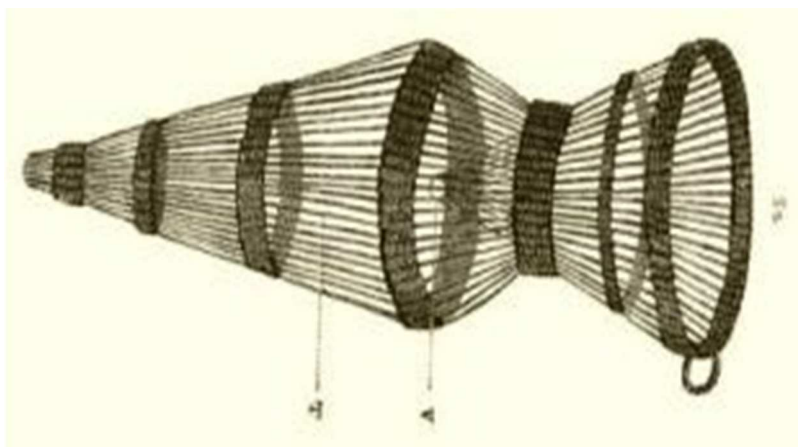
A *vejsze* alapalakja a magyar nyelvben feltehetőleg valamilyen *vejesz* (*βεjesz*) féle forma lehetett (vö. HOFFMANN 2010: 89). A *vejsze* alak valószínűleg éppen a helynévi használat során alakulhatott ki, mégpedig a következőképpen: a második *-e* hang a két nyíltzótagos tendencia eredményeként eshetett ki, a szó végén található *-e* hang pedig feltehetőleg birtokos jelzős szerkezet eredménye: azaz E/3. személyű birtokos személyjel. A *vejsze* forma ugyanis szinte kizárólag utótagként fordul elő, mégpedig olyan helynevekben, ahol az előtag valamilyen tulajdonnév, legtöbb esetben személynév. Ezek a személynévi előtaggal álló összetett formák már valódi helynevek lehetnek. Ilyenek például többek között: *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze*, piscat., Gy. 3: 388, 453), *Ádám vejsze* (1261: *Adam vezy*, piscat., Gy. 3: 387, 414), *Mátya vejsze* (1260: *Mathyaveyze*, Gy. 3: 388, 452), *Orbán vejsze* (1260: *Vrbanveyze*, Gy. 388, 452), *Jákó vejsze* (1228: *Jacoweyze*, Gy. 2: 564, 606), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze*, piscat., KMHsz. 1: 158). Az 1260-as *Asszony vejsze* (1260: *Ahzunveyze*, Gy. 3: 388, 452) helynévi adat esetében az előtag nem feltétlenül személynév, de valószínűleg személyre vonatkozik. Az 1297-es *Fel-vejsze* (1297: *Fulweyz*, piscat., Gy. 3: 387, 424) és a szintén 1297-es *Al-vejsze* (1297: *Olweyz*, piscat., Gy. 3: 387, 424) helynévi adatokban az

VARSA

1. A szégye és a vejsze mellett érdemes megemlíteni még egy ómagyar korban használt rekesztő szerszámot, ez volt a varsa. A *varsa* szóval is gyakran találkozhatunk a 13. század óta az ómagyar kori oklevelekben, azonban csak közszói értelemben. Mivel a *varsa* lexémának nem alakult ki földrajzi közszói és helynévi használata, ezért ezt az eszközt csak röviden mutatom be dolgozatomban.

2. A varsa felépítését tekintve egyszerűbb halászeszköz volt a szégyénél és a vejszénél. Leginkább abban különbözött a másik két halászszerzámától, hogy nem volt a vízben az aljzatba rögzítve, így át lehetett helyezni egyik helyről a másikra, bárhová szabadon átrakható volt (MTSz. *varsa*). A TESz. a varsát úgy határozza meg mint „vesszőből font, a halak betévedésére számító halfogó eszköz” (TESz. *varsa*). A MNL. szerint a varsák jellegzetes tölcészerű nyílással rendelkeztek, és kúpszerű formában végződtek. Néprajzi lexikonunk és a MTSz. is a varsa felépítését tekintve az eszköznek két jellegzetes fajtáját különbözteti meg: az egyik volt a TESz. által is említett vesszővarsa, ami a kezdetlegesebb forma lehetett, a másik fajta pedig a hálóvarsa, ami a fejlettebb forma volt, és valószínűleg a 18. századtól kezdték használni hazánkban (MNL. *varsa*, MTSz. *varsa*). Valószínű, hogy a vejszéhez hasonlóan a varsa is rendelkezett a halak betéreléséhez szükséges terelőszárnyakkal. Míg a szégye és a vejsze nagyon gyakran földesurak birtokában volt, addig a varsa főként a kishalászok és a parasztok halászeszköze lehetett.

10. ábra. Füles varsa

3. A *varsa* szavunk eredete körül is többféle elképzelés született nyelvészeink körében. Mivel a *varsa* kezdetlegesebb formái már a finnugor együttélés korában is használatosak lehettek, és az egyes finnugor népek, például a finnek, vogulok és az osztjások is ismerték az eszközt, felmerült a *varsa* esetében is a finnugor eredeztetés. Ezt az elképzelést leginkább SOLYMOSSI SÁNDOR (1930: 144) és MUNKÁCSI BERNÁT képviselték. MUNKÁCSI szerint a lexémának megvannak a megfelelői az egyes finnugor nyelvekben, ilyenek a finn *verkko* ~ *virikko* 'háló', lapp *virme*, vogul *věré* (MUNKÁCSI 1893: 164).

Nyelvészeink többsége azonban egyetértett abban, hogy a *varsa* valójában szláv eredetű. A bizonytalanságot inkább az adta és adja, hogy pontosan melyik szláv nyelvből vettük át a lexémát. A *varsának* ugyanis többféle alakváltozata élt az ómagyar korban. A szláv eredet mellett foglalt állást BUDENZ JÓZSEF, aki szerint az átadó alapelak valamilyen *vr̃sa*-féle forma lehetett, s ugyanazt a formát vehette át a szlávból az oláh nyelv is, mint a magyar (BUDENZ 1863: 470). HORGER ANTAL szerint viszont az átadó alak a szláv *vr̃ša* lehetett, amiből a magyar nyelvben ejtéskönnyítő magánhangzók betoldódásával veláris hangrendű *vursa*, *vorsa*, *varsa* alakok jöttek létre, majd ebből hangrendi átcsapással a palatális hangrendű nyelvjárási *vörse* és *verse* formák is kifejlődtek (HORGER 1927: 132). A lexéma szláv eredetét támasztották alá KISS LAJOS és KNIEZSA ISTVÁN is. KISS LAJOS szerint a *varsa* az óoroszról származik (KISS 1958: 488). KNIEZSA szerint szintén az a legvalószínűbb, hogy a *varsa* honfoglalás előtti óorosz jövevényszó, az átadó alapelak pedig *vr̃sa* vagy *versa* forma lehetett, amiből kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel *vorsa* > *varsa*, valamint *vërse* > *vörse* fejlődött (KNIEZSA 1955: 350). Léteznek a magyarban a *varsának* *versek* és *vörök*-féle származékai is, amelyek KNIEZSA (1955: 350) és a TESz. szócikke (TESz. *vörök*) szerint is kicsinyítő képzővel keletkeztek a *varsa* lexémából. Ezek a magyar nyelvben létrejött származékok lehetnek, a szlávtságban ugyanis nincsenek ilyen formák. A TESz. szerint létezhetett a nyelvjárásokban *virse* forma is, ami viszont feltehetőleg román átvétel (TESz. *varsa*).

4. Bár JANKÓ JÁNOS (1900: 54) és HERMAN OTTÓ (1887: 155) szerint is lehetett olyan eset, amikor a *varsa* királyi adomány tárgyául szolgált, de az eszköz egyszerű volta és áthelyezhető jellege révén a lexémának helynévi funkciója nem alakult ki, csak a halászeszközre vonatkozó közszói említései léteznek. Megtalálható az oklevelekben a *varsa* lexéma *hely* utótaggal álló formái, amik valószínűleg helyre vonatkoznak, de ezek sem tekinthetők helynévi formáknak, pusztán helyet jelölő közszói előfordulásoknak. Példaként lehet említeni a *varsa* szavunk *hely*

utótaggal álló formájára, az OklSz. 1471-es adatát: *varsahely* (1471: *wlgo worsahel* vocatas, OklSz. 1063). A *varsahely* feltehetőleg palatális formában is létezett, amiről az ÚMTSz. is említést tesz: *versehelyek* (ÚMTSz. 3: 302, 646).

ÖSSZEGZÉS

1. Összefoglalásképpen elmondhatjuk tehát, hogy az uráli együttélés korában és a honfoglalást követően is a halászat a magyarság meghatározó tevékenysége volt. Az ómagyar korban létrejöttek különféle halászó helyek, melyeket *tanyá*-nak neveztek. A *tanya* lexéma eredetével kapcsolatban többféle elképzelés is felmerült, ezek közül valószínűleg a szláv eredeztetést tekinthetjük elfogadhatónak. A halásznak a halászó helyén történő letelepedése révén a lexéma helynévi funkciója is kialakult. A *tanya* lexemával jelölt halászó helyeken általában mozgóhalászatot végeztek, s ezek főként a Duna mentén helyezkedtek el, a Duna felső, középső és alsó szakaszán egyaránt megtalálhatók. Helynevek részeként a *tanya* szó nagyjából önmagában, képző és utótag vagy előtag nélkül fordult elő.

2. A mozgóhalászat mellett létező másik halászati mód az ómagyar korban az álló, más néven rekesztő halászat volt, melyhez speciális eszközöket használtak. Ilyenek voltak a *szégye* vagy *cége*, a *vejsze* és a *varsa*. A *szégye* (melynek *cége* alakváltozata is kialakult) és a *varsa* lexémánk a *tanyá*-hoz hasonlóan szláv eredetűek lehetnek, a *vejsze* eredete bizonytalan, de elképzelhető, hogy a finnugorból származik. A *szégye* és a *vejsze* helyhez kötött eszközök voltak, és gyakran királyi vagy főúri adomány tárgyát képezték, így a *tanyá*hoz hasonlóan ezeknek is kialakult földrajzi köznévi szerepük. A *szégye* helynévi formái (bár van két bizonytalan Abaúj vármegyei adatunk) főként a Tisza mentén adathatók. A lexéma önmagában és összetételben egyaránt megtalálható a helynevekben. A *vejsze* helynevek részeként a *tanyá*-hoz hasonlóan a Duna mentén adatható, de eltérően a *tanyá*-tól, nem a Duna teljes magyarországi szakaszán, hanem csak Komárom és Győr vármegyékben. A *vejsze* helynévi formái összetételek, ahol a lexéma általában utótagként áll, az előtag pedig a legtöbb esetben személynév lehet.

A *varsa* a másik két halászeszköztől eltérően egyszerű halászszerszám volt, földrajzi köznévi funkciója nem alakult ki, dolgozatomban ezért kapott pusztán szűkebb kifejtést.

Felhasznált irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ASBÓTH OSZKÁR (1911), Tanya. In: *Nytud.* 5: 11.
- BÁBA BARBARA (2013), Vejsze. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 9. Megjelenés alatt.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
- BELÉNYESSI MÁRTA (1953), A halászat a XIV. században. In: *Ethn.* 64: 148–164.
- BorsOkl. = SUGÁR ISTVÁN, *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. 1245–1521*. Miskolc, 1980.
- BUDENZ JÓZSEF (1863), Vegyes apróságok. In: *NyK.* 2: 461–476.
- EtSzt. = *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- FNEsz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II*. Budapest. 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1912), Török jövevényszavaink hangtanához. In: *Nyr.* 41: 67–68.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1938), A ság-ség képző eredete. In: *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei*. Szerk. ZSIRAI MIKLÓS. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III*. Budapest, 1963–1998.
- HERMAN OTTÓ (1887), *A magyar halászat könyve*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HORGER ANTAL (1927), A hangrendi párhuzam. In: *MNy.* 23: 127–138.
- JANKÓ JÁNOS (1900), *A magyar halászat eredete*. Budapest–Leipzig.
- KISS LAJOS (1958), Szó- és szólásmagyarázatok. In: *Nyr.* 82: 488.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947), Lengyel. In: *Mny.* 43: 241–243.
- KNIEZSA ISTVÁN (1953), Tanya (Szó- és szólásmagyarázatok). In: *MNy.* 49: 198–199.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1963), Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása. In: *NyK.* 65: 90–91.
- LÁZI ILONA (1965), Tanya (Szó- és szólásmagyarázatok). In: *MNy.* 61: 219.
- MELICH JÁNOS (1907), Pápai Páriz Ferenc székely szavai. In: *MNy.* 3: 116–121.
- MELICH JÁNOS (1909), Néhány magyar népnévről. Lengyel. In: *MNy.* 5: 295–301.
- MELICH JÁNOS (1926), Régi magyar hatás a tót nyelvre. In: *MNy.* 22: 111.
- MÉSZÁROS GYULA (1910), Baskírföldi tanulmányutam. In: *Ethn.* 21: 1–8.
- MIKLOSICH FERENC (1882), A magyar nyelvbéli szláv szók. In: *MNyr.* 11: 513–568.

- MIKOS JÓZSEF (1935), A fehérvári keresztetek 1193. évi oklevele. In: *MNy.* 31: 295–309.
- MNL. = *Magyar Néprajzi Lexikon. 1–5.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest.
- MOÓR ELEMÉR (1931), Etimológiai tallózások. Első közlemény. In: *Nyr.* 60: 60–62.
- MOÓR ELEMÉR (1931), Etimológiai tallózások. Második közlemény. In: *Nyr.* 60: 111–112.
- MTSz. = *Magyar tájszótár I–II.* Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1893), A magyar népies halászat műnyelve. Adalék a magyar nép ős-és műveltségtörténetéhez. In: *Ethn.* 4: 161–201.
- NÉMETH GYULA (1937), Tok halnevünk eredete. In: *MNy.* 33: 138.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár.* Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténeti szótárhoz.* Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1958), A rekeszt és a halászati vonatkozások. In: *MNy.* 54: 181–196.
- PÁPAY JÓZSEF (1913), Egy rejtélyes szócsoport. In: *MNy.* 9: 439–442.
- SEBESTYÉN GYULA (1897), A székelyek neve és eredete. In: *Ethn.* 8: 30–54.
- SOLYMOSSY SÁNDOR (1930), A honfoglalás előtti magyarság etnikumához. In: *Nyr.* 59: 143–147.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár.* Budapest, 1941. Változatlan utánnyomás Budapest, 1991.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Budapest, 1984.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár. I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–2010.
- Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Budapest, 1871–1931.